

NIZOMULMULK ASARLARIDA DAVLAT BOSHQARUVI VA YETAKCHILIKKA DOIR AXLOQIY QARASHLAR

Kamolov Dostonbek Rustam o'g'li

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universitetining Jizzax filiali o'qituvchisi.

E-MAIL: dostonbekkamolov33@gmail.com

Annotatsiya: *Maqolada Nizomulmulkning “Siyosatnoma” asaridagi davlat boshqaruviga oid axloqiy qarashlar, ya’ni podshoh, vazirlar va oddiy xizmatchilarga qo’yiladigan axloqiy fazilatlar hamda davlat boshqaruviga oid fikrlar haqida so’z yuritiladi.*

Kalit so’zlar: Nizomulmulk, “Siyosatnoma” asari, davlat boshqaruvi, axloq, fazilat.

Axloq bilan muvofiqlashgan boshqaruv o’z muddaosida jamiyatni ixtiloflardan, favqulodda hodisalardan, beqarorlikdan, turg’unlikdan saqlaydi. Shundan kelib chiqqan holda, davlat yoxud boshqaruvchi o’z faoliyatini milliy qadriyatlar negizida axloqqa bog’lashi jamiyatning istiqbol imkoniyatlarini kengaytirishga olib keladi. Zero, axloq bo’lmagan joyda boshqaruvning maqsad va mohiyati buziladi. Demokratik jarayonlarda boshqaruv va axloq muvozanatini ta’minlash muammosi, avvalo davlat boshqaruv mexanizmlarining nechog’li darajada milliy qadriyatlar asosida manfaatlarga mos tarzda shakllantirilishiga bog’liq bo’ladi. Ya’ni, boshqaruv mexanizmlari xalqning siyosiy jarayonlarga va hokimiyat boshqaruvida ishtirokini ta’minlash darajasi bilan belgilanadi. Bunda fuqarolarning o’z manfaatlariga erishishlarining real imkoniyatlari shakllantiriladi. Ular o’z salohiyatlari darajasida siyosiy jarayonlarda ishtirok etish vakolatlarini qo’lga kiritadilar. Aynan shu omil boshqaruvni axloqqa nisbatan muvofiqlashtirilishiga olib keladi. Bu borada dunyo mutafakkirlari asrlar davomida axloq, siyosat, hokimiyat va zo’ravonlik muammolariga nisbatan umuminsoniy, diniy, ilmiy–nazariy qarashlarni shakllantirib kelganlar. Arastuning “Insonning farovonlik bilan bog’liq bo’lgan intilishi davlatning maqsadi bo’lsa, unda axloq va siyosat ham uyg’undir”, deydi. Demak, u boshqaruv siyosati va axloqni yagona fan sifatida shakllanishini nazarda tutadi. Ularni o’rganish va ijtimoiy turmushimizga singdirib borish jamiyat ma’naviy hayotini yuksaltirishga xizmat qiladi.

Boshqaruv va axloq munosabatlari doimo muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Bu masala Sharq mutafakkirlarining ham diqqat markazida

bo'lgan. Ulardan biri Nizomulmulk (1017, Tus - 1092, Nahovand) —

Saljuqiylar davlati arbobi Abu Ali al-Hasan ibn Ali ibn Ishoq at-Tusiy. Nizomulmulk 1091-yili «Siyosatnoma» («Siyar ul-muluk») asarini yozadi. Ushbu asarda adolat, insof, to'g'rilik va halollik kabi axloqiy kategoriyalarga urg'u berib, siyosat hodisasini real hayot bilan bog'lab talqin etgan. Har qanday davlatning gullab yashnashi uchun uni xalqning farovonligi haqida qayg'uradigan halol va adolatli hukmdor boshqarishi kerak. Xususan asarda quyidagi fikr keltiriladi: «Демак, давлат аҳволи шундай экан, давлату дониш ва эзгу расму одат ёруғ шамъга ўхшайди. Ва одамлар шу ёруғликда йўлларини топиб, қоронғуликдан чиқадиладар»[1]. Nizomulmulk o'z asarida sultonga juda ko'p talablarni qo'yadi, undagi barcha fazilatlar – bu davlatni mukammallik cho'qqisiga olib chiqadigan zinapoyalardir. Buning uchun Nizomulmulkning so'zlariga ko'ra, sulton imonli bo'lishi, ya'ni u Xudodan qo'rqishi kerak, chunki u hayoti davomida qilgan har bir ishi uchun javob berishi kerak. Uning davlatida sodir bo'ladigan har bir narsaga adolatli va ehtiyotkorona munosabatda bo'lishi ta'kidlanadi. «Аллоҳ таоло неъматлари қадрини подшоҳларнинг билишлари уларнинг халққа қиладиган хайру-эҳсон ва адолатларидан маълум бўлади. Агарда халқ дуолари эзгулик билан кўшилса, мулк мустаҳкам бўлиб, кун сайин кучга тўлади, шу мулк ўз давлат ва тинчлигидан баҳраманд бўлади, бу оламда яхши ном ва у дунёда раҳм-шафқат насиб қилади»[1]. Ushbu fikrlardan ko'rinib turibdiki, bosh rahbarning birinchi xususiyatlari adolat va saxovat bo'lishi lozim. U amaldorlarni axloqiy fazilatlariga qarab tanlash, adolat va insofni oyoq osti qiladigan kishilarni davlat ishlariga aralashtirmaslikni, davlatni boshqarishda kengash bilan olib borish, faoliyatlarni muntazam nazorat qilish, itoat, ijro va sifatleri to'g'risidagi qarashlari bilan ahamiyatlidir. Ayniqsa, Nizomulmulkning «Кўпчилик бўлиб қабул қилинган тадбир энг савобли бўлади ва шундай йўл тутиш керак»[1] degan fikrlari ajdodlarimizning davlat qurilishining adolatli tartibotlariga katta e'tibor berganligidan dalolatdir. Asarning uchinchi faslida podshoh haftada ikki kun zulm ko'rganlarni qabul qilishi, odil va yaxshi xulqli bo'lishi haqidagi fikrlari ham bugungi dolzarb mavzuga aylanganligini guvohimiz.

«Ардашер (Бобакон) айтадики, ҳар бир султон агарда ўз хос мулозимларини сулҳ ва муроасага келтираолмаса, билсинки, у ўзига фақат ситам келтиради ва ҳалол мол ҳам ололмайди». Albatta, boshqaruvchi o'z xizmatidagilarni murosasozlik bilan ushlab turishi ham hozirgi kunning dolzarb masalalaridan biridir.

Podshoh donishmandlarga va zohidlarga hurmat bilan qaraydi va ularning maslahatiga amal qiladi, o'z xalqining muammolari bilan qiziqishi, mag'rur va o'zini o'zi haq tutmaslik, balki muhim ishlarida maslahatlashish, qabul qilingan barcha qarorlarni jiddiy va ehtiyotkorlik bilan qabul qiladi. Xususan, «... зоҳиду дарвишларни эъзозлаш ва иззатда тутиш подшоҳ учун вожиб-шартдир.... Сафён Сурий айтадики, энг яхши султон дин аҳли билан ўтириб турувчидир, уламоларнинг энг ёмони султон билан ўтириб турувчисидир».

Shuningdek, asarda shoh, sulton farmonlari barchaga taalluqlidir, uni hatto hukmdorga yaqin odamlar ham buzishi mumkin emasligi ta'kidlanadi. Shuning uchun ham Nizomulmulk qonun va siyosat oldida hammani teng deb qaragan. "Siyosatnoma"

asarida davlat boshqaruvi haqida keng fikr yuritilgan, undagi rivoyatlar, hikoyatlar, aforizmlar Nizomulmulkning jamiyat va davlatni boshqarish, falsafa, axloq masalalariga oid javoblaridir. Asarda jamiyat va davlatni boshqarish masalalari falsafiy-axloqiy yondashuv orqali ochib berilgan. Nizomulmulkning siyosiy-falsafiy qarashlarida podshoh (sulton), xalq (raiyat) va shaxs (fuqaro) o'rtasidagi munosabatlarda uyg'unlikni ta'minlash asosiy o'rinda turgan.

Insonparvar podshoh davlatni uzoq boshqaradi, xalq farovonligini o'ylaydi, zo'rlik ishlatmaydi. «Kim insonparvarlikka chindan intilsa, u hech qachon yomon ishlar qilmaydi... Kim insoniylikni sevsa, undan yuqori narsa yo'q deb hisoblaydi»[2], degan g'oyani o'z davrida alloma Konfutsiy ilgari surgan edi. Bunday g'oyalarni Nizomulmulkda ham kuzatish mumkin. Demak, insonparvarlik shaxslararo munosabatlardangina iborat emas, u jamiyat va davlatni boshqarishga ham taalluqli voqelikdir. To'g'ri, ba'zan Nizomulmulk insoniylikni kichiklarning kattalarga hurmat ko'rsatishi, deb ham talqin qiladi. Keyin ushbu talqinni podshoh (sulton) va xalq (raiyat), amaldor (xizmatchi) va fuqaro (inson), davlat va shaxs munosabatlariga ko'chiradi. Qanday bo'lmasin, jamiyat va davlatni boshqarishda insoniylik, insonparvarlik tamoyillariga tayanishga da'vat - Nizomulmulk ijodidagi olijanob jihatdir.

Agar Makiavelli, hukmdor xalqni, davlatni kuch bilan, qurol ishlatib ushlab turishi zarurligini ta'kidlasa [3], Nizomulmulk siyosiy jihatdan boshqarishni yoqlaydi. Shubhasiz, Makiavelli qadimgi Rim va Gretsiya davlatlarida shakllangan idora usullarini o'rganib, ulardan zarur xulosalar chiqarib, despotiyani ilgari suradi. Hokimiyatda turli manfaatlar, intilishlar to'qnashadi, ularning barchasini qo'llab-quvvatlash podshoh (sulton)ni tilyog'lamalik qilishga, natijada umummanfaatlarni unutishga majbur qiladi. Shu nuqtai nazardan, Makiavelli hukmdor kuch ishlatishga majbur, deb hisoblaydi. Nizomulmulk esa aksincha fikrda: «Дин улуғлари айтганларки, «Ал мулку ябқа маъал-куфри ва ло ябқа маъаз-зулми». Маъноси шуки, «Мулк куфр ила мавжуд бўлиши мумкин, зулм билан эса барбодликка маҳкумдир».

Podshoh davlat siyosatiga doir muhim sanalgan ishlarni, shu jumladan, fuqaro ishini ham, o'z bo'ynidan butunlay soqit qilgan holda qaysidir rahbar yoki rahbariyat tizimiga ishonib topshirib qo'yishi kerakmas. Bu xususda shunday yozadi: «Подшоҳ ҳар бир шаҳарда ким ҳоким эканини, дин ишларига улар қандай муносабатда бўлаётганларини, Аллоҳ таолодан қўрқишларини, ғаразғўй эмасликларини билиши керак. Ҳокимга бу шаҳар ва ноҳиянинг тинчлиги унга топширилганлигини айтиш лозим».

Asarning asosiy g'oyasi shundan iboratki, vazir Nizomulmulk. shoh va hokimlarni adlu insofga, sulh va muruvvatga, davlatni oqilona boshqarib, qat'iy qoida va tartib o'rnatishga, amaldorarni vijdonli, pok, halol va imonli bo'lishga, mamlakat obodonligi, uning ahli farovonligi, tinchlik va totuvligini ta'minlash uchun harakat qilishga da'vat qiladi.

Shunday qilib, davlatni boshqarish o'sha davrga nisbatan o'ziga xos funksiyalarni bajardi. «Siyosatnoma» muallifi jamiyat a'zolarini sadoqat, haqqoniyat,

adolat yo'lida qoyim turmoqqa chorlaydi, aql va jasorat bilan ish tutmoq yo'llarini ko'rsatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Низомулмулк. Сиёсатнома (Сияр ул-мулк). – Т.: Янги аср авлоди, 2008.
2. Хусейнов А.А. Великие этики. - М.: Республика, 1995.
3. *Бутов Александр Владимирович. Концепция государственного управления Н. Макиавелли // Вестник Российского экономического университета им. Г.В. Плеханова. — 2016. — Вып. 6 (90). — ISSN 2413-2829.*
4. Dostonbek K. SPIRITUAL AND MORAL ENVIRONMENT OF SOCIETY //Social science and innovation. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 128-133.
5. Kamolov D. R. O. G. L. O'ZBEKISTONDA DEMOKRATIYA VA AXLOQNING ZAMONAVIY MUAMMOLARI VA YECHIMLARI //Academic research in educational sciences. – 2022. – Т. 3. – №. NUU Conference 2. – С. 348-352.
6. Spanov M., Kamolov D. MODERN PROBLEMS AND SOLUTIONS OF DEMOCRACY AND MORALITY IN UZBEKISTAN //Science technology&Digital finance. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 168-172.
7. Камолов Д. Spiritual and moral environment of society //Информатика и инженерные технологии. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 278-282.
8. Quvvatov G., Norquziyev A. 2023-YIL SOLIQ QONUNCHILIGIDAGI KIRITILGAN O'ZGARTISHLARNING DAVLAT BYUDJETIGA VA IQTISODIYOTGA TA'SIRI //International scientific and practical conference. – 2024. – Т. 1. – №. 1. – С. 10-15.
9. Kamolov D. GLOBALIZATION PHENOMENON AND GLOBALISM //Journal of Contemporary World Studies. – 2023. – Т. 1. – №. 1. – С. 4-9.
10. Kamolov D. ETHICS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE: EXPLORING THE MORAL AND SOCIAL IMPLICATIONS OF AI IN CONTEMPORARY SOCIETY //SPAST Abstracts. – 2023. – Т. 2. – №. 02.
11. Kuvvatov G. METHODS FOR EVALUATING THE EFFECTIVENESS OF USE FINANCIAL RESOURCES OF THE ENTERPRISE //Экономика и социум. – 2021. – №. 9 (88). – С. 101-104.
12. Kamolov D., Asrayev S. O 'ZBEKISTONDA DAVLATNING RAQOBATNI RIVOJLANTIRISH SIYOSATI //Science technology&Digital finance. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 353-361.
13. Kamolov D. Davlat boshqaruviga oid axloqiy qarashlar //Адабиёт учкунлари. – 2021.
14. Kamolov D. et al. QADIMGI XITOYDAGI IQTISODIY FIKRLAR //Science technology&Digital finance. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 220-225.
15. Kamolov D., Qilicheva R. KONFUTSIY VA LEGISTLAR TA'LIMOTI //Science technology&Digital finance. – 2023. – Т. 1. – №. 4. – С. 187-192.
16. Kamolov D. JAMIYATNING MA'NAVIY-AXLOQIY MUHITI //Social science and innovation. – 2023. – Т. 1. – №. 2. – С. 78-82.